
Könyvismertetések

Schnell Zsuzsanna: Az elme nyelve. A társalgás és nyelvfejlődés

Budapest: Akadémiai Kiadó, 2016, 278 oldal

A kötet az Akadémiai Kiadó Pszi-könyvek sorozatának részeként a fejlődépszichológia, illetve a gondolkodás-lélektan fontos és időszzerű kérdését a nyelvfejlődés biológiai és pszichológiai hátterét vizsgálja. A szerző élő, megfigyelt társalgásból származó példákból indul ki, ezeket elemezve vizsgálja meg a kötetben tárgyalt jelenségeket. Az *elme nyelve* a nagyközönségnek szóló, a különböző életjelenségeket felmutató tükör, amely segíti az összpontosítást egy-egy témára, valamint önreflexióval is szolgál. A könyv terminológiájában, felépítésében és stílusában követi *A társalgás pszichológiája* (Pléh, 2012) című kötet alapelveit. Pléh Csaba mára klasszikussá váló interdiszciplináris munkája az elméleti nyelvészet, a filozófia, a pszichológia és a diskurzus-elemzés eszközeinek segítségével közelíti meg és értelmezi a társalgások törvényszerűségeit. Schnell Zsuzsanna munkája hasonlóképpen több tudományterület szakemberei számára hasznos perspektívából mutatja be az anyanyelv-elsajátítás folyamatát és a nyelvhez vezető egyéni utak rejtelmait. Mindkét kötet a téma gyakorlati feldolgozását helyezi a középpontba, ezért Az elme nyelve valódi társalgási helyzetekből, példákból kiindulva járja körül a csecsemőkori majd a gyermekkori társalgásfejlődés szakaszait.

Az egyes fejezetek élén szereplő kérdések meghatározzák a téma fő pilléreit. Ezekre a válaszokat a fejezet alrészében megtaláljuk. Az itt olvasható kérdések irányadók a szakavatott olvasóknak az adott fejezet fókuszára vonatkozóan, a téma iránt érdeklődőknek

pedig egyfajta támaszt jelentenek a fejezet feldolgozásához.

Ezután következik a fejezet témájának részletes tartalmi kifejtése alegységekre bontva. A címadások segítik az olvasót a téma egyes szegmenseinek elválasztásában, miközben rámutatnak a részek közti koherenciára is. A kreatív címadások (mint pl. *Honnan tudjuk, hogy a magzat egy kis nyelvész?*) segítik az érdeklődők figyelmének megragadását és fenntartását. A szerző a szükséges idegen szavakat még a szövegben megmagyarázza, egy-egy szakkifejezés bevezetésekor ügyel rá, hogy alapos, mégis közérthető definícióval szolgáljon. A könyvnyebb olvashatóság érdekében fejezetenként az adott téma egy-két speciális vagy szemléletes jelenségét bemutató érdekesség is helyet kap a szövegben külön kerettel ellátva. A téma példákkal és társalgáskivonatokkal gazdagított bemutatása után az olvasók gyakorlati feladatötleteket találhatnak a HÍD részben. Ez a találo elnevezés arra utal, hogy a szerző szándéka szerint ezek a gyakorlatok, szemléletformáló kérdések hidat vernek a könyv és az olvasó közé, valamint lehorgonyozzák a kötet által tárgyalt kérdéseket a valóságba. Az itt olvasható ötletek mind szülői megfigyelésekre, a gyermekek nyelvi fejlődésének ösztönzésére, mind pedig kutatómódszertani segédletként is alkalmazhatóak. *A társalgás pszichológiája* (Pléh, 2012) című kézikönyvhöz hasonlóan ez a kötet is számos hasznos támpontot nyújt egy-egy terepmunka megtervezéséhez. A könyv végén található teszttel az olvasó próbára teheti tudását, és utánajárhat, hogy az anyanyelv elsa-

játítására vonatkozó hétköznapi hiedelmek mennyire bizonyulnak igazolhatónak korunk tudományos módszereivel.

A kötet 5 fejezetén keresztül vezetí végig az olvasót az anyanyelv-elsajátítás rögzös útján az anyaméhben zajló nyelvi vonatkozású folyamatoktól egészen a gyermekek társalgási szabályrendszerének kialakításáig. Elsősorban a 0-tól 6 éves korig terjedő fejlődési fázisokat ismerteti, de egyes témák esetében, mint például a koherens történetmesélés képességének kibontakozása kapcsán, betekintést nyújt az óvoda utáni évekbe is. Az első fejezetben az anyanyelvre hangolódás kezdeti szakaszait ismerhetjük meg a nyelv és az egyedfejlődés, valamint a nyelv és a törzsfejlődés kapcsolatának tükrében. A szerző e kérdéskör kapcsán rámutat arra, hogy jelen tudásunk szerint az állati és az emberi kommunikáció között nem bizonyítható a folytonosság. A szerző számba veszi, milyen jellegű kapcsolat van a magzat és a nyelv között, valamint arra is kitér, hogy milyen jelzésekre alapul a baba-mama kommunikáció. Mitől emberi a társalgásunk? Az anyanyelv elsajátításában vajon a természet vagy a nevelés a meghatározóbb? Meddig sajtítható el az anyanyelv? Ilyen és ehhez hasonló kurrens kérdésekre ad friss tudományos eredményekre és személyes példákra alapozva kielégítő választ a szerző. A kötet vázát az első fejezetben ismertett egyedfejlődési perspektíva adja.

A második nagyobb egységben a születés utáni időszak kommunikációs jelenségeit tárgyalja, különös tekintettel a preverbális korszak metakommunikációs jelzéseire. A beszédet Schnell Zsuzsanna társas cselekvésként értelmezi, vagyis a nyelv ebben a perspektívában a társalgási célú kapcsolatteremtés eszköze. A kötetben több helyen felmerül az emberi és az állati kommunikáció összevetése. A humán kommunikáció fent említett társas aspektusa az, ami túlmutat az öncélú és érdekalapú állati kommunikációs formákon. Ezeket a társalgási célú viselkedési formákat ismerteti a szerző a babák esetében is. Külön kitér a társak figyelmének felkeltésére szolgáló szociális mosoly jelentőségére, melynek nyomán a baba elindulhat a nyelvi építkezés útján. A nyelvi és kognitív folyamatok fejlődésének ismerteté-

sekor külön figyelmet szentel a személyközi viszonyok megértésében történő fejlődési folyamatra, ahogy az ismert amerikai fejlődépszichológus, Michael Tomasello nevezi: a kognitív forradalomra (Tomasello, 2002). A társalgás fejlődésében az elsődleges, majd a másodlagos interszubjektivitás képességének megjelenése hatalmas mérföldkövet jelent.

A babák társalgásszervezésének megértéséhez a szerző által relevanciaelvként hivatkozott, a pragmatikában relevanciaelméletként (Sperber–Wilson, 1986) ismert nagyhatású kognitív nyelvészeti felfogás is hozzájárul. Eszerint az együttműködő társalgó a partner megnyilatkozásait relevánsnak tekinti, és törekszik a gördülékeny kommunikáció fenntartására, hogy a partnere a szándékolt jelentést ki tudja következtetni. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a csecsemőknél és a gyermekeknél is már megfigyelhetők bizonyos társalgási stratégiák a párbeszédek fenntartására (pl. a babák gügyögésének pragmatikai mintázatai). A társas kommunikációban a társalgó partner szándékának, gondolatának kikövetkeztetése rendkívül fontos mérföldkő elmeolvasási vagy tudatelméleti képességként ismert (Kiss, 2005). A kötetben a szándékutajdonítási képesség alakulása is fontos szerephez jut.

A második fejezet tárgykörébe tartozik továbbá a nyelv egyetemességének és kultúrafüggőségének vizsgálata, különös tekintettel a nyelvek egymásra hatására és a nyelvek közötti gátlás jelenségére. A fejezet végén pedig a szerző a környezet formáló erejével foglalkozik, valamint a dajkanyelv babákat segítő tanítórrendszerének egyes területeivel és azok funkcióival ismerteti meg az olvasót.

A harmadik fejezet a verbális kor egyes szakaszait, az előszavak, a holofrázisok, a szókincsrobbanás, majd a távirati stílus korának sajátosságait mutatja be. A szerző külön érdeke, hogy miközben végigvezet a nyelvelsajátítás szakirodalom szerinti folyamatán, felhívja a figyelmet arra is, hogy az egyes mérföldkövek megjelenése viszonylag változatos a gyermekek körében. A 130. oldalon bemutatott táblázatban (Pléh–Palotás–Lörík, 2002) képet kaphatunk a *korai kezdő és késői kezdő* gyermektípus közötti különbségekről, ezt követően pedig a szerző magyarázatot ad az eltérések okaira.

A fejezetben külön figyelmet szentel arra is, hogy a gyermeki gondolkodás mágikus világát bemutassa az olvasónak, ugyanis a gyermekek nyelvi produktumainak megértéséhez szükség van a rájuk jellemző sajátos szemlélet megismerésére is. A fejlődéslélektan-kutatók szerint a gyermeki világkép ugyanis elsősorban minőségben különbözik a felnőtt gondolkodástól.

A negyedik fejezetben a komplex nyelvhasználat kibontakozása körüli kérdéseket járhatjuk körbe. Végigkövethetjük, hogyan jutnak el a gyermekek a kétszavas megnyilatkozásoktól az első mondatokig, miben érhető tetten a lexikai fejlődés, és hogyan változnak a gyermekek társalgási helyzetekben megfigyelt viselkedésmintázatai. Hároméves korukra már képesek egyszerű mondatokban kifejezni magukat, és az egymáshoz fűzött szavak mellett már megjelennek a nyelvtani morféma is. A szülők számára sokszor aggasztó jelenség, mikor a gyermek egy ideig helyesen használ bizonyos ragokat, toldalékokat, majd egyszer csak romlani kezd a nyelvtani morféma produktív használata terén nyújtott teljesítménye. A szerző rámutat arra, hogy e jelenség csak látszólagos romlási folyamat. A gyermekek mondatainak komplexitása folyamatosan növekszik, ám a rendhagyó elemeket érintő szabályalkalmazásuk nem a tanulás klasszikus menete szerint, lineárisan alakul, hanem hullámvasútszerűen változik. A háttérben közben komplex kognitív folyamatok zajlanak, melynek végeredményeként létrejön a megfelelő szabályalkalmazás.

Az ötödik fejezet az intuitív nyelvhasználatról, a társalgás szokás- és szabályrendszerének elsajátításáról szól. Észrevehetjük hétköznapi élethelyzetekben, hogy a kisgyermkekkel folytatott diskurzusok nem mindig gördülékenyek, ugyanis megnyilatkozásaikkal gyakran „megsértenek” bizonyos társalgási előírásokat. Ennek hátterében az áll, hogy a gyermek alapvető használati szinten már birtokolja a nyelvet, de a pragmatikai kompetenciája még kezdetleges fázisban van. A társalgásszervezési képességek fejlődésének részét képezi többek között a gesztusok helyes használata és értelmezése, a szavak eltérő jelentésáramlatainak megértése valamint a koherens történetmesélési kompetencia kialakulása is. A fejezet végén egy össze-

tett jelentéskonstrukció, a humor megértésére is kitér a szerző. A gyermekekre vonatkozó humorkutatások eredményei szerint a humorizálás képessége mindvégig megtalálható a gyermekeknel, ennek kibontakozása azonban egyfajta fokozatossággal jellemezhető. A szerző felhívja a figyelmet az iróniaértéssel kapcsolatos újszerű eredményekre is, miszerint az óvodás korosztály meglehetősen jól teljesített az ironikus szerkezetek értésére vonatkozó vizsgálatokban (Schnell–Varga, 2012), annak ellenére, hogy a szakirodalom 8–13 éves korra teszi e képesség megjelenését (Gibbs, 1994). Ezt egy rövidre zárási stratégiával magyarázza a szerző, melynek lényege az, hogy a gyermekek a bonyolultabb, mentalizáción alapuló jelentéskonstrukció helyett egyből az „értsd az ellenkezőjét” logikáját követik.

A szerző az egyes fejezetekben és a függelékben táblázatokkal, grafikonokkal, ábrákkal segíti a tartalom könnyebb megértését, az adatok áttekinthetőbb megjelenítését. Többek között a velünk született (természeti [innát]) és környezeti (nevelési) tényezők jelentőségét hangsúlyozó megközelítések összevetése is megtalálható szemléletes módon táblázatos formában (Schnell, 2016, 47). Ez elősegíti az elméletek közti rendszerezés igényének megvalósítását. A kötet jellegéből következően a hivatkozásokat a könyv végén található irodalomjegyzék oldja fel. Az átláthatóságot elősegítő tipográfiai megoldások (a betűtípus-választás, a kiemelések és kiegészítő érdekességek jelölése, a példák tördelése), valamint a borító figyelemre méltó igényessége és bája megeremti a külső és belső közti összhangot.

Az *elme nyelve* kézikönyvként és tankönyvként is egyaránt használható kötet, amelynek fókuszában a gyermeki nyelvhasználat és gondolkodás megértése, elemzése áll egyedfejlődési perspektívából. A könyv olvashatósága, áttekinthető kötet szerkesztési és hatékony módszertani eszközei nagymértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy az *elme nyelve* hamarosan több tudományterület hallgatóinak kedvelt olvasmánya lehessen. A példákban bővelkedő, magas szakmai színvonalú, logikusan felépített írásmű pedagógusoknak, pszichológusoknak, logopédusoknak, óvodapedagóg-

gusoknak, gyógypedagógusoknak, minden fejlesztéssel foglalkozó szakembernek, szociális munkásoknak és a tájékozódni kívánó szülőknek, nagyközönségnek is jól használható kézikönyv. A nyelvfeljődéssel és a gyermekek kognitív éréseével foglalkozó kutatók számára is hasznos, klasszikus és újabb paradigmákat is bemutató összefoglaló munka, amelynek külön érdeme, hogy igyekszik kibékíteni az egymással szemben álló irányzatok nézeteit, és szintetizálni az egyes érvrendszereket. Ilyen törekvés látszik többek között a nyelvi képesség kibontakozásának háttérében álló tényezők vizsgálatakor. A szerző e kérdéskörben a megengedő szemléletet támogatja. A nyelv szerepének több megközelítésből történő elemzése, valamint a gyermeknyelvi társalgások személyközi kapcsolatokat érintő jelenségeit bemutató fejezetek figyelemre méltó áttekintést nyújtanak az érintett témákról.

A könyv végére érve nemcsak a nyelvelsajátítás egyes fázisairól juthatunk bővebb információhoz, hanem közelebb kerülhetünk az emberi elme bizonyos működési mechanizmusainak megértéséhez. A nyelvfeljődés mentális háttérének vizsgálata meglehetősen vitatott kérdéskör a pszichológusok, a nyelvészek, valamint a kognitív és neurológus kutatók számára, ezért fontos és kiemelkedő törekvésnek tartom Schnell Zsuzsanna e témában folytatott rendszerező és elemző tevékenységét.

IRODALOM

- Gibbs, R. (1994). *The poetics of mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kiss Szabolcs (2005). *Elmeolvasás*. Budapest: Új Mandátum.
- Pléh Csaba (2012). *A társalgás pszichológiája*. Budapest: Libri.
- Pléh Csaba, Palotás Hábor, Lőrík József (2002). *Nyelvfeljődési szűrővizsgálat*. Budapest: Akadémiai K.
- Schnell Zsuzsanna (2016). *Az elme nyelve. A társalgás és nyelvfeljődés*. Budapest: Akadémiai K.
- Schnell Zsuzsanna, Varga Eszter (2012). Humour, Irony and Social Cognition. In T. Litovkina A., Szöllősy J., Medgyes P., Chłopiczki, W. (Eds), *Hungarian humor. Humor and culture 3* (pp. 253 –271). Cracow: Tertium Society for the Promotion of Language Studies.
- Sperber, D., Wilson, D. (1986). *Relevance: communication and cognition*. Oxford: Blackwell.
- Tomasello, M. (2002). *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris.

Papp Melinda
PhD-diák, PTE

Erős Ferenc: *Psziché és hatalom*.

Budapest: Kalligram, 2016, 245 oldal

Erős Ferenc *Psziché és hatalom* című, legújabb könyvének borítóin (első belső és hátsó külső) két képpel találkozunk. Az egyik maga Erős Ferenc, a másik a „bolondok tornya” 1784-ben, Bécsben. Ez a két kép közrefogja az írásokat. Az 1946-ban született Erős Ferenc visszatekint. Visszatekint a (magyar) pszichológia történetére és valószínűleg önmaga pszichológustörténetére is. Erős Ferenc mosolyog. De közben a keze az álla előtt, mosolyog és gondolkodik. Vajon azért mosolyog-e, mert (amin?) gondolkodik, vagy azért gondol-

kodik-e el, mert mosolyognia kell? Az utolsó írás a könyvben *A város mint környezet és mint metafora* címet viseli. Azt hiszem, ez van a mosoly mögött. Az individuum, aki él valahol, és a „környezet”, amelyben él. Ahogyan pszichikus térré tágul belőlünk a „város”, úgy szűkül (szűkül?) belénk a külvilág. Nehéz megélni a határt. Ahol a bőr már és még nem érintkezik. Ez a határ pedig nemcsak Leibniznek okozott problémát, ez a szociálpszichológia egyik alapkérdése is. „A társadalmi csoportoknak is van bőrük, egyfajta védekező membrán,

amely elkülöníti a külső és a belső világot és a csoport identitását védi. Ahogy a biológiai bőr elsődleges feladata az *abjekció*, a tisztátlan, mérgező, nemkívánatos anyagok és a test végtermékeinek kiküszöbölése, hasonló funkciót lát el a pszichológiai és szociális bőr” (Erős, 2016, 92 – kiemelés az eredetiben).

James Douglas Morrison pedig azt írja a *Notes on Vision*-ben még 1969-ben: „Nézd, hol imádkozunk. Mind a városban élünk. A város – gyakran fizikailag, de pszichikailag feltétlenül – egy kört formáz. Egy Társasjátékot. A halál körét, középpontjában a szexszel. Hajts el a külvárosok környékére. A peremen fedezd föl a mesterkélt bujaság és unalom, a gyermek-prostitúció zónáit. De a mocskos gyűrűben, ami közvetlenül körülveszi a nappali üzleti negyedet, ott létezik hantunk egyedüli tömegélete, az egyedüli utcai élet, éjszakai élet. Beteg emberpéldányok dolláros hotelekben, olcsó panziókban, bárókban, zálogházakban, burleszkekben és bordélyokban, soha meg nem haló haldokló árkádokban, utcákon és az egész estés mozik utcáiban” (Morrison, 2012). Igen, ebben a kis szövegcskében is benne van az egyéni/egyedi összefüggése/belemerülése az általánosba, és kisikolt belőle az egyén, a különös kérdése. A különösé a külső és belső határán, mert maga is egyszerre külső és belső. Pszichológiai és szociális. Ha akarom: psziché és hatalom.

Hát tegyünk föl kérdéseket. A könyv címe sokat sejtető – bizonyára nem én vagyok/leszek/voltam az egyetlen olvasó, aki már akkor elgondolkodik, mielőtt belelapozna. Egy viszonyt – kölcsönviszonyt? – tételez föl, de legalábbis sugall a lélek és a hatalom között. Több lehetséges variáció létezik. Olvasási elvárási horizontunkban (előzetes ítéletünkben – Gadamer) fölmerülhet, hogy arról lesz szó, milyen eszközei lehetnek a hatalomnak az egyéni vagy tömegpsziché befolyásolására. Vagy: ha nem is befolyásolására, de hogyan hat(hat) a hatalom az egyéni vagy tömegpszichére? Vagy éppen: hogyan hathat (vissza?) az egyéni vagy tömegpsziché a hatalomra? Esetleg: van-e, és ha igen, akkor milyen a hatalom „pszichéje”? És talán azon is elgondolkodhatunk: van-e a léleknek hatalma?

A bevezető tanulmányban (Bevezetés helyett. Pszichoanalízis és politika: kihívások és

válaszok) Erős fölveti és megválaszolja az alapkérdést: „Vágy és hatalom viszonya, ez az a kulcskérdés, amely a pszichoanalízis elméleti fogalmainak újragondolására készíthetnek (sic!) bennünket” (Erős, 2016, 22). „Ezeknek a politikai mítoszoknak a felfejtéséhez nélkülözhetetlen a pszichoanalízis segítsége. A jelen kötet e mítoszok leleplezéséhez kíván szerény eszközeivel hozzájárulni” (Erős, 2016, 24). Mik ezeknek a mítoszoknak az alapelemei? Erős Lust Ivánt idézi: „főmotívumai a Jó és Rossz küzdelme, a haza, a vér és az anyaföld témái” (Lust, 2009, 293). Viszont nem mítoszeépítés-e a mítoszrombolás is? Hol vannak a dekonstrukció, a konstrukció és a rekonstrukció határai? Hiszen Erős egy korábbi könyve éppen a *Kultuszok a pszichoanalízis történetében* címet viseli (Erős, 2004). Érdekes ennek a bevezetésnek is a címe – főleg, ha szembeállítjuk a célkitűzésekkel. A „psziché” fölváltja a pszichoanalízis vagy tágabb értelemben a pszichológia, a „hatalmat” pedig a politika. És igen, a könyv végére érve az olvasó konstatálja, hogy itt bizony a pszichológia tudományának és a politikának a viszonyáról több szó esik, mint lélekről és hatalomról.

Ez viszont semmit sem von le a könyv értékéből. Ugyanakkor fölvet két újabb – egymással összefüggő – kérdést: kik a kötet célközönsége, és milyen céllal íródott/szerkesztődött meg? Én úgy érzékelem, hogy kettős célcsoportról van szó: vannak egyrészt a (szociál)pszichológusok és van a tág értelemben vett „társadalom”. A cél viszont mindkét esetben ugyanaz lehet: az önreflexió, a múlttal való szembenézés igényének fölkeltsége vagy megerősítése (bocsánat az önkéntelen szójátékért) – szembenézni a magyar pszichológiatörténet vakfoltjaival vagy elfojtásaival, és szembenézni saját (szüleink, nagyszüleink) egyéni közös múltjával is, álltunk (álltak) bármely politikai-társadalmi rendszer bármely oldalán.

A könyv három részre tagolódik. Pszichoanalízis történelmi viharokban – szól az első rész címe. Kollektív hisztériák – ez a második. És Képek és történetek – zárul a könyv. Könyvként kell-e olvasni? Nem, de lehet. Mindenesetre, úgy tűnik, mint egy szerkesztetlen, össze nem hangolt szimfónia. Ha szerkesztetlen szimfóniát mondtam, hát most megindo-

kolom. Mit vár el egy olvasó? (1) Iseri (és szereti) Erős Ferencet, mentalitását, attitűdjét. Nem fog csalódní. (2) Nem ismeri Erős Ferencet, de hisz a könyvnek, amit a kezében tart. Mit lát rajta? A borítón azt, hogy *Esszék és tanulmányok*, az előlapon azt, hogy *Tanulmányok, esszék*. Ehhez képest a harmadik fejezet (?) foglal magában kritikákat, recenziókat, bírálatokat is. Ez persze nem hiba. Ki mondhatja meg, hogy hol vannak az esszé és tanulmány, a kritika, a recenzió, a bírálat határai? (3) Erős viszont azt írja pl. Heller könyve kapcsán, hogy „a szöveg helyenként laza és széttöredezett, néha pedig éppen ellenkezőleg, túl sűrű vagy homályos [...]”. A szövegben gyakoriak a majdnem szó szerinti vagy tartalmi ismétlések, amelyekről a szöveg időnként redundánssá válik. Az idézetek, hivatkozások forrásait nem adja meg pontosan. [...] igazán megérdemelt volna egy gondosabb szerkesztői, szövegrendezői munkát” (Erős, 2016, 183).

Hát igen. Aztán lehet ezt a könyvet más képpen is olvasni. Mint egy szimfónia tételét. Mert Erős Ferencet mindenképp érdemes olvasni. Vagy hallani. Legalább „három tenor” főszólamát lehet kihallani a könyvből: Adornót, Reichét és Bibót, akik valahogy vissza-vissza térnek, keringenek a szövegekben, és végül is megadják az egységet, és megszervezik a szövegek eszméletörténeti kontextusát. Na meg persze Ferenczi Sándor. Ebben a recenzióban nem lehet áttekinteni a kötet több mint húsz írását, ezért csupán négy kérdéshez fogok hozzászólni.

1. A magyar pszichológiatörténet kettős elfojtása: pszichoanalízis és karakterológia. A „pszichoanalízisnek vannak történetei, de nincsen története” – idézi Erős Elizabeth Young-Bruehl és Murray Schwarz könyvéből (Erős, 2016, 17). Igen, külső és belső traumák és elfojtások szaggtatják meg ezt a potenciális narratívát, és ezek a külső és belső hatások és történések sokszor összefüggenek. Ilyenek például a magyar Tanácsköztársaságnak, az azt követő fehérterrornak, Németország náci-zalódásának, a ’45 utáni kommunista rezsim hozzátállása Erős könyvében jól dokumentált következményei. Vagy azok az oroszországi és szovjetunióbeli történések, amelyeket Et-kind (1999) könyvéből ismerhetünk meg, il-

letve azok a nem-történések, amiket Bžoch (2016) ír le a pszichoanalízis szlovákiai soráról. Magyarországon azért ha nem is bonyolultabb, de más volt a helyzet (lásd Hárs, 2008 és 2015). Nálunk a különböző pszichoanalitikus iskolák – freudisták, stekelisták, adleristák – egymással is sokszor harcban álltak, de legalábbis rivalizáltak a folyóiratokban és a könyvpiacra való megjelenésért és a szélesebb közvélemény meghódításáért – a hatalomért. Miután pedig megkezdődött nálunk a magyar pszichoanalízistörténet feltárása, amit elsősorban Freudhoz és Ferenczihez kötődő analitikusok csináltak, a stekelista és adlerista vonulatot elfojtották (vö. pl. Hárs, 2007). Hozzájárultak ehhez persze a szakmai elkölteleződések mellett a politikai szerepvállalások is – elsősorban Stekel magyar hívei részéről.

Pszichológiatörténetünk másik, elhallgatott ága éppen a pszichoanalízissel ellenkező oldalon található – és Erős érdemei közé tartozik, hogy fölállalja azt a „kétffrontos harcot”, hogy objektíven törekszik bemutatni a magyarországi karakterológia („nemzetpolitika és fajelmélet”) szereplőit és történetét is.

2. Ferenczi. Erős több könyvet is szentelt Ferenczinek (pl. Erős, 2000 és 2011). A magyar pszichoanalitikus iskola megalapítója a mostaniban is több tanulmány főszereplője vagy szereplője. Fölvetődik például Ferenczi elsősege: „Nem Ferenczi volt az első, aki ebben az időben Magyarországon érdeklődött a pszichoanalízis iránt [...]”. Ferenczi volt azonban az, aki elsőként felismerte a pszichoanalízisben rejlő [...] *professzionális lehetőséget* is [...] (Erős, 2016, 34 – kiemelés az eredetiben). Azonban éppen ez a professzionalizmus volt az is, aminek köszönhetően Ferenczi nem engedte be az egyesületbe vagy kiszorította onnan a vélt vagy valós riválisokat (pl. Décsit, Csáthot vagy Feldmannt).

Mindamellett vitatható részemről a Ferenczivel kapcsolatos szövegek közül egy, mely a *Ferenczi Sándor és a liberális szocializmus* címet viseli. Erős két dolgot tűz itt ki maga elé: megpróbálja meghatározni a Ferenczinek tulajdonított két kézirat keletkezési idejét, és az azokban leírtak forrásait. „Felmerül a kérdés, vajon mikor írhatta le ezeket Ferenczi, mivel a kéziratok keltezését nem tartalmazznak. Ezt a

kérdést egyelőre hagyjuk nyitva” (Erős, 2016, 39). Aztán pár oldallal később megválaszolja: „A fenti levél alapján és a Kolnai-könyvvel való tartalmi és fogalmi, szóhasználati megfelelések, például a Durkheimre vonatkozó utalás alapján azonban feltételezhető, hogy nem korábban, és nem később, mint 1920 tavaszán keletkeztek Kolnai budapesti előadása nyomán, esetleg ahhoz fűzött kiegészítések vagy megjegyzések formájában” (Erős, 2016, 45). A kérdésföltevést a választól elválasztó oldalakon jórészt Kolnai munkásságával ismerkedhetünk meg – mint a későbbi bizonyítás alapjával. Ez is meggyőzőnek tűnik. Viszont belekerül egy circulus vitiosus az érvelésbe. Erős azt írja: „Nem Ferenczi volt az egyetlen, aki pszichoanalitikus oldalról felvetette az anarcho-kommunizmus és a liberális szocializmus kérdését” (Erős, 2016, 44). Hát persze hogy nem, ha – mint Erős bizonyítani törekszik – a gondolatokat eleve mástól vette át.

Átnéztem Kolnai Aurél magyar folyóiratokban megjelent írásait, egészen 1932-ig. Ezekben – valóban – először nyomát sem találtam azoknak a gondolatoknak, amiket Erős neki vagy Ferenczinek tulajdonít. Tehát lehet, hogy valóban Kolnai előadása vagy az Erős által is hivatkozott 1920-as könyve (Kolnai, 1920) a kéziratok forrása. De átnéztem Kinszki Imrééit is. Itt már nyomokban lehet találni olyan fölvetéseket, amiket a Ferenczinek tulajdonított írások tartalmaznak (pl. Kinszki, 1922). És találtam viszont végül 1921-ből két Kolnai-publikációt (Kolnai 1921a és 1921b), amelyek valóban a liberális szocializmus kérdéseit feszegetik.

Tehát, hogy mi a kéziratok valódi forrása és keletkezési ideje, számomra eldönthetetlennek tűnik. Továbbá, még ha Ferenczi kézírásával íródott is a ez a két följegyzés, az sem bizonyítana semmit. Illetve csak azt, hogy Ferenczi lejegyezte valaki más gondolatait. Tudománytörténetileg, persze ez is érdekes lehet, bővíti, élesíti a sokszor meg- és átfestett Ferenczi-portrét. A „professzionális lehetőségek” szempontjából is.

3. Reich. Wilhelm Reich neve sokunknál – Erős Ferencsnél is – elsősorban a szexuális forradalommal függ össze. A kötetben a neve nyolcszor szerepel és róla (is) szól két írás. Egyikük éppen a bevezető tanulmány, a má-

sik pedig a kötetet majdhowynem záró *Sweet movies: film és szexuálpolitika*. W. R. újratöltve című írás. Akivel Erősnél is néha összefonódik a neve, az Otto Gross. Valóban mindketten forradalmárok voltak: meg akartak változtatni egy társadalmat. Sőt magát a társadalmat akarták megváltoztatni.

Mégpedig a szexuális szokások megváltoztatásával – amibe, Ferenczi értesülései szerint, Gross a gyakorlatban is belekezdett. „Dr. Gross állítólag Ungváron szolgált mint népf[elkelő] ált.[alános] orvos. Természetesen ott is alakított maga körül egy tanítványi csoportot, akiknek többek között az volt a kötelességük, hogy dr. Gross Mieke nevű szeretőjével kivétel nélkül szexuális kapcsolatba lépjenek. Az ifjú kollégát, aki ennek ellenállt, ezért úgymond morálisan megbízhatatlannak kiáltották ki. A kolléga egyébként nemrég dr. Gross halálának hírért vette, ami azonban nem bizonyos. Mint Gólem hol itt, hol ott feltűnik” (Freud és Ferenczi, 2003, 132 – kiemelések az eredetiben). Grossnak ezen kívül nem sok köze volt Magyarországhoz, hacsak az nem, hogy Kafkával a Budapest–Bécs között közlekedő vonaton akartak együtt lapot alapítani (Grosshoz lásd elsősorban Friedrich, 2006, 2007, 2008a, 2008b).

A sok szempontból Reich elődjének tekinthető Gross Ferenczi-kortárs, Reich egy későbbi pszichoanalitikus nemzedék. Míg Gross nem sok hatással volt a magyar pszichoanalízis történetére, addig Reich viszont a magyar freudomarxizmus ikonjává is válhatott volna. A korabeli magyar sajtó – napilapok – a harmincas években gyakorta említették, az Erős Ferenc által is feldolgozott *Korunk* folyóirat pedig rendszeresen közölt róla és tőle is cikkeket (lásd pl. Reich, 1934; Neufeld, 1934; Jeszenszky, 1934a, 1934b, 1934c). Aki a legtöbbször emlegeti azonban – napilapokban és folyóiratokban egyaránt – az Nagy Lajos volt (ehhez lásd pl. Hárs, 2015 és 2016a).

Nagy Lajost a pszichoanalízis számára különös módon nem hazánkban, hanem az USA-ban fedezték újra föl: Róheim Géza hivatkozik rá és idézi bőségesen (Róheim, 1950), s bár nem Reichkel összefüggésben, de olyan kontextusban, ami Erős könyvében szintén fontos motívum: a nacionalizmussal kapcsol-

latban. Róheim cikke hasonló fogalmakkal és kérdésekkel foglalkozik, mint amiket Erős a *Budapest, a magyarok fővárosa. Retorika és biopolitika* című írásában (Erős, 2016, 90–95) vet föl a „vér”, az „anyaföld”, a „parasztság”, az „apai akadályok” összefüggéseivel. Ezt írja egyebek között: „Az anya, akit a gyermek szerethet – minthogy ősjelenet emléke [...] elfojtódik, és elfojtódik a gyermek preödipális vagy ödipális agresszója is – ez a patriotizmus alapeleme. Ezek a tudattalan irányulások vagy védekezési mechanizmusok örökösek – Szűz Mária Patrona Hungariae és valószínűleg számos más keresztény országé is” (Róheim, 1953, 7). Róheim ebbe a kontextusba helyezi el Nagy Lajos könyvét (Nagy, 1937), amiről azt mondja: „A szerzőt analizálták, és amennyire én tudom, ez az egyetlen könyv, amely az európai (vagy amerikai) falut pszichoanalitikus nézőpontból ábrázolja” (Róheim, 1950, 10).

Ez a pszichoanalitikus nézőpont pedig éppen a Reiché. Nagy Lajos éppúgy a szexuális elfojtásokban, a kialakult szadizmus és mazochizmus dinamikájában látja a társadalmi megnyomorodottság okait, mint ahogyan Reich is az „elfojtott szexualitás” és az „apai akadályoktól való felszabadulás” dinamikájából vezeti le a „zsarnoknak való önálávetés” jelenségét (Erős, 2016, 208.) És Róheimnek abban kétségtelenül igaza van, hogy ezt a dinamikát falusi parasztok álmainak analizálása és éber életük elemzése összevetése révén Nagy Lajos előtt senki sem írta le.

Erős – Heller Ágnes könyvéről (Heller, 2011) írva – fölveti az „álmok demokratizálásának” kérdését is: „Nem teljesen világos azonban, mit is jelent pontosabban Heller felfogásában az álmok demokratizálódása?” (Erős, 2016, 179). Hát szerintem éppen azt jelenti, amit Nagy Lajos tett *A falu álarcában*. Heller az mondja: „Az ő [Freud] nyomán minden ember álma egyenlő, [...] az élettörténete éppolyan fontos, mint egy királyé vagy királynőé” (Heller, 2011, 117 – idézi Erős, 2016, 178).

De demokratikusak maguk az álmok is. A bennük megjelenő cenzúrázatlan egyéni vágyvilág szemben állhat a homogenizált autoriter valósággal.

4. Adorno. Adorno két szempontból válik a könyv egyik főszereplőjévé: az egyik a te-

kintélyelvű személyiség elmélete, a másik az Auschwitz utáni költészet problémája. A két kérdés szorosan összefügg.

„Auschwitz után verset írni barbárság” (Erős, 2016, 184 és 187). Erős Ferenc a slendrián – olykor tudományosnak vélt – gyakorlatlalt szemben végre pontosan idézi Adornót. No, de melyiket? Adorno elhíresült/hírhedt mondata általában kontextusából kiragadva szerepel mások szövegeiben. Adorno ezt a mondatot kétszer írta le – lelőhely megadása híján csak föltehetjük, hogy Erős mindkettőre gondolt. Azért tételezem ezt föl, mert pontosan érzékeli az immanens paradoxont: „nem csak a művészetre, hanem a tudományra is érvényes, hiszen a tudomány nyelve, szemben a költészetével, már eleve, szükségképpen elvonatkoztat, tárgyiasít, eldologiasít. De amiként verset írni a holokaust után lehetetlen, s egyszersmind szükséges, ugyanígy lehetetlen és mégis elkerülhetetlen, hogy a trauma, mint esemény, mint tapasztalat, mint történet és mint emlékezet különféle tudományos reflexiók tárgyává váljék” (Erős, 2016, 184).

A kérdéses kijelentést Adorno először a *Cultural Criticism and Society* című esszéjében írta le. Szövegkörnyezetével együtt idézem: „Minél totálisabbá válik a társadalom, annál nagyobb mértékben tárgyiasul az emlékezet, és annál inkább paradox az a törekvése, hogy önerejéből szabaduljon a tárgyiasulástól. Még a végzet légszükségesebb tudata is azzal fenyeget, hogy üres fecsegéssé degenerálódik. A kultúrkritika a kultúra és a barbarizmus dialektikájának végső állapotával szembesül. Auschwitz után barbarizmus verset írni. [...] A teljes tárgyiasulás, ami összetevőinek egyikeként a szellemi fejlődést feltételezte, ma az emlékezet teljes felszívódását készíti elő. A kritikus értelem addig nem felelhet meg ennek a kihívásnak, míg az önelégült elmélkedésre korlátozódik” (Adorno, 1949, 34).

A *Negative Dialectics*-ben Adorno még egyszer fölleveníti a témát. „Az örök szenvedésnek épp annyi joga van a kifejeződésre, mint a megkínzott embernek a sikolyra; ezért vétek lehet azt mondani, hogy Auschwitz után nem lehet többet verset írni. Viszont nem vétek föltenni azt a kevésbé kulturális kérdést, hogy vajon folytatható-e az élet Auschwitz

után – különösen úgy, hogy vajon aki véletlenül megmenekült, akit törvény szerint meg kellett volna ölni, élhet-e. Az ő pusztai túlélése a közönyösséget kiált, a polgári szubjektivitás alapelveit, ami nélkül nem lehetett volna Auschwitz; ez az ő drasztikus bűne, aki megmaradt. Bűnhődésképpen olyan álmok fogják gyötörni, hogy egyáltalán nem él tovább, hogy 1944-ben gázkamrákba küldték, és azóta egész létezése képzeletbeli, egy húsz évvel korábban meggyilkolt ember örült vágyának az emanációja” (Adorno, 1973, 362–363).

A barbarizmus és a barbarizmusra adható válasz problémáját többen próbálták megoldani. Van olyan nézet, hogy itt egy szemantikai nyelvre lefordítható kérdésszöveg van szó: az esztétikum és a politikum szféráinak eltérő kommunikatív eszközeiről és céljairól. „A barbarizmus kifejezés használatára Adornónál leggyakrabban valószínűleg annak a sokat idézett kijelentésének kontextusában hivatkoznak, hogy 'Auschwitz után barbarizmus verset írni [...]'. A tisztánlátás kedvéért, a fent említett kijelentés nem egy verdikt volt, hogy elhallgattassa a költőket vagy művészeket. [...] Nevezetesen, verset írni Auschwitz után annyit jelent, mint egy különböző – egy a jelentő és a jelentett közötti – radikális szakadékból írni, amit az embernek sem nem kell, sem nem lehet legyőznie az írás vagy általában esztétikai eszközök révén. Mégis, a költészetnek (és a művészetnek és gondolkodásnak önmagában is) mint a szociopolitikai valósággal szembeni aktív állásfoglalás egy formájának, választ kell adnia a fölfoghatatlanra (pl. a holokausztra); nem térhet ki egyszerűen ez elől. Folyamatosan beszélnie kell, miközben tudja, hogy sohasem éri el a címezett; hogy beszédének a semmibe kell hullania” (Nosthoff, 2014).

Marcuse szintén az írás szükségessége mellett foglal állást, azonban különbséget tesz líra és próza között. Az a bizonyos „radikális szakadék” nála mint „meg nem alkuvo”, kommunikálható elidegenülés jelenik meg. Adornóra való reflexiójának érdekessége, hogy mintha Auschwitzot permanens jelenségnek tekintené, olyasminek, aminek a veszélye állandón fenyegethet. „A kérdés, hogy vajon lehetséges-e költészet Auschwitz után, talán megválaszolható: igen, amennyiben megjele-

níti, meg nem alkuvo elidegenülésben, a borzalmat, ami volt – és van még ma is. Elmondhatjuk-e ugyanezt a prózáról? A próza sokkal inkább hagyatkozik a valóságra, mint a költészet, következésképpen sokkal nehezebb elérni az elidegenülést – olyan elidegenülést, ami még kommunikálható, aminek értelme van” (Marcuse, 2007, 211).

Az Adorno–Marcuse polémia újabb értelmezések forrása lett. „Marcuse megkínál bennünket egy esszével *Lírai költészet Auschwitz után* címmel (1978), amelyben elemelkedik barátja, Adorno megjegyzésén, hogy barbárság lenne verset írni az európai zsidóság náci genocídiuma után. Marcuse nem ért egyet Adornóval, inkább azt javasolja, hogy a művészeknek meg kell erősítenie a náci által meggyilkoltak emlékét, és meg kell idéznie az uralkodó autoriter-kapitalista viszonyok által meggyilkoltak és elnyomottak megszámlálhatatlan sokaságát” (Castro, 2016, 228).

A versírás mint barbarizmus problémája és a tekintélyelvű személyiség elmélete azonos tőről fakadt. Mindkettőt a fasizmus potenciális újjáéledésének veszélye hívta életre. Kétféle válaszlehetőségként is fölfoghatóak. Adornó azon mondatának második fele, hogy „A kritikus értelem addig nem felelhet meg ennek a kihívásnak, míg az önelégült elmélkedésre korlátozódik”, a kulcs a tekintélyelvű személyiség elmélete felé. Míg a „barbár” versírás a rendszerigazolás (lásd Erős, 2016, 120–127) eszközévé válhat, akár tudattalanul is, addig a cselekvő és cselekvésre fölhívó kutatások, amilyen az F-skála kidolgozása is volt, talán képesek lehetnek megállítani „a borzalmat, ami volt – és van még ma is”.

Azonban Adorno vitatott kijelentése a költészetéről – láttuk – egy másik kérdést is fölvet. Lehet-e szociálpszichológiát írni Auschwitz után? Vagy lehet-e, mondjuk, pszichológiatörténetet írni? Nem tudom, hogy lehet-e. De kell. „A kritikus értelem addig nem felelhet meg ennek a kihívásnak, míg az önelégült elmélkedésre korlátozódik” – mondta Adorno. Ebben az is benne rejlik, hogy a kihívásnak meg kell és meg is lehet felelni. Szögezzük le: Erős Ferenc rendíthetetlenül írja a magyar pszichoanalízis és a szociálpszichológia történetét – és a jelenbe írja bele. Ami

könyvében megszólal, az a magyar szociálpszichológia lelkiismerete. Mosolya a felelős gondolkodó mosolya.

Hárs György Péter

IRODALOM

- Adorno, Th. W. (1949). *Cultural Criticism and Society*. Prisms., Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1983, 17–34.
- Adorno, Th. W. (1973). *Negative Dialectics*. New York, London: Continuum.
- Bžoch, A. (2016). Pszichoanalízis a periférián. A pszichoanalízis története Szlovákiában. Budapest: Typotex Kiadó.
- Castro, J. S. (2016). *Eros and Revolution: The Critical Philosophy of Herbert Marcuse*. Leiden/Boston: Brill.
- Erős, Ferenc (2000). *Ferenczi Sándor*. Budapest: Új Mandátum.
- Erős, Ferenc (2004). *Kultuszok a pszichoanalízis történetében*. Budapest: József Műhely.
- Erős, Ferenc (2011). *Pszichoanalízis és forradalom*. Budapest: József Műhely.
- Erős, Ferenc (2016). *Psziché és hatalom*. Budapest: Kalligram.
- Etkind, A. (1999). *A lehetetlen Erősz. A pszichoanalízis története Oroszországban*. Budapest: Európa.
- F. Péter Pál (1936). Vallás, egyház és vallásvizsgálat Németországban. *Századunk*, 1936, 228–229. (Kari Tesclitiz (1936). Religion, Kirche, Religionsstreit in Deutschland. Kopenlmgen: Sexpol Verlag)
- Freud, S., Ferenczi Sándor (2003). *Levelezés*. II/2. kötet. 1917–1919. Budapest: Thalassa Alapítvány – Pólya.
- Friedrich M. (2006). Otto Gross, az elfeledett kultúrforradalmár. *Thalassa*, 2–3, 33–56.
- Friedrich M. (2007). Otto Gross lázadása. *Thalassa*, 2–3, 121–140.
- Friedrich M. (2008a). A kirekesztés stratégiái a pszichoanalízisben. *Thalassa*, 3, 63–68.
- Friedrich M. (2008b). Csáth Géza, Otto Gross és a Freud – Ferenczi levelezés. In Erős Ferenc, Lénárd Kata, Bókay Antal (szerk.), *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis Budapesti Iskolájának történetéről és hatásáról* (pp. 373–394).
- Hárs György Péter (1993). *Urbs Liberique. Múlt és jövő*, 2, 39–48.
- Hárs György Péter (2007). A bécsi és a budapesti Stekel arcai a Freud – Ferenczi levelezésben. *Thalassa*, 2–3, 97–120.
- Hárs György Péter (2008). Pszichoanalízis a Nyugatban (I). *Múlt és jövő*, 1, 61–83.
- Hárs György Péter (2015). The Reception of Psychoanalysis of Psychoanalysis in Hungarian Journals and among Hungarian Writers in the First Four Decades of the 20th Century. *Kaleidoscope*, 10, 46–66.
- Hárs, Gy. P. (2016a). Magyar migráns, magyar virtus. *Élet és Irodalom*, 2016. szeptember 16., 13.
- Hárs, Gy. P. (2016b). Töltött káposzta és vörös lobogó (Adalék az első pszichoanalitikus tanszék történetéhez). *Imago Budapest (ex-Thalassa)*, 2, 72–90.
- Heller Ágnes (2011). *Az álom filozófiája*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Imago Budapest* 2016/1. Pszichoanalízis és társadalomkritika: hagyományok és újabb kihívások I.
- Imago Budapest* 2016/2. Pszichoanalízis és társadalomkritika: hagyományok és újabb kihívások II.
- Jelenszky E. (1934a). Dialektikus materializmus és pszichoanalízis. *Korunk*, 6, 450–454.
- Jelenszky E. (1934b). Az egyénlélektan és a társadalmi jelenségek. (Dialektikus materializmus és pszichoanalízis II.) *Korunk*, 7–8, 547–553.
- Jelenszky E. (1934c). A pszichoanalízis értelme és értéke. (Dialektikus materializmus és pszichoanalízis. III.) *Korunk*, 9, 652–660.
- Kinszki Imre (1922). Egyén és demokrácia. *Nyugat*, 8. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>
- Kolnai, A. (1920). *Psychoanalyse und Soziologie*. Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Kolnai Aurél (1921a). A liberális szocializmus erkölcsi kiindulópontjai. *Auróra*, 91–98.

- Kolnai Aurél (1921b). A liberális szocializmus társadalomtudományi kiindulópontjai. *Auróra*, 208–222.
- Lust Iván (2009). *Vágy és hatalom*. Budapest: Lélekben Otthon.
- Marcuse, H. (2007). Lyric Poetry after Auschwitz. In *Art and Liberation: Collected Papers of Herbert Marcuse, Vol. 4*. (pp. 211–218). London and New York: Routledge.
- Morrison, J. D. (2012). *The Lords and the New Creatures*. New York: Touchstone.
- Nagy Lajos (1937). A falu álarca. In *A falu meg a város. Szociográfiai írások* (pp. 229–348). Budapest: Szépirodalmi, 1981.
- Neufeld Béla (1933). Pszichoanalízis és marxizmus. *Korunk*, 4, 340–344.
- Neufeld Béla (1934). Pszichoanalízis és marxizmus. *Korunk*, 4, 340–344.
- Nosthoff, A. V. (2014). *Barbarism: Notes on the Thought of Theodor W. Adorno*. <http://criticallegalthinking.com/2014/10/15/barbarism-notes-thought-theodor-w-adorno/>
- Reich W. (1934). A nemzeti szocializmus propagandája és a kampós kereszt. *Korunk*, 3, http://epa.oszk.hu/00400/00458/00285/1934_03_10275.html
- Róheim Géza (1950). The Psychology of Patriotism: Hazánkban (In My Country). *American Imago*, 7, 3–19.

Kovai Melinda: Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970

Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 2016, 514 oldal

Kovai Melinda könyve célzottan és hangsúlyozottan a szociológus szerző perspektívájából íródott. A kötet nemcsak a „pszicho-tudományok” háború utáni magyarországi történetének egy jelentős szeletét mutatja be bőséges források bevonásával (ami már önmagában is hiánypótló munkává tenné), hanem ennél többre vállalkozik: fő kérdése arra irányul, mi volt a vizsgált korszakban e tudományok és tudások társadalmi helye, funkciója, szerepvállalása, lehetséges pozíciói és saját pozíciókijelölései a változó társadalmi-politikai rendszerek között. Azaz mi volt a pszichológia viszonya – nem egyszerűen az őt körülvevő társadalomhoz, hanem magukhoz a társadalom működéséhez kapcsolódó kérdésekhez, s hogyan alakultak e tekintetben saját szerepkijelölései és kijelölődései. A kutatási kérdéseket a bevezető, „Minek a története?” című fejezetben tisztázza a szerző.

A kötet mindvégig nagyon következetesen ezt a kérdést tartja szem előtt, azaz „társadalomtörténeti és tudásszociológiai tényként” vizsgálja tárgyát. Más (foucault-i) terminoló-

giával az érdeklí, hogyan vesz részt a pszichológia a szelf alakításában, „kormányzásában”, mik az „önmagaság technikái”, s ebben Foucault-n kívül elsősorban Ian Hacking és Nikolas Rose munkái inspirálják, akik „a szubjektumot nem a pszichológiai diskurzus segítségével értelmezik, hanem azt vizsgálják, hogy maga a pszichológiai diskurzus hogyan vesz részt a szelf alakításában” (14 – kiemelés az eredetiben).

Ennek mentén értelmezi az emberi viselkedést tanulmányozó és korrigáló szakértelem (a „pszicho-tudományok”) szerteágazó területeit és hatókörét a pszichiátriától a pedagógián, közegészségügyön, rendszetben, hadseregen át a munkaszervezésig; azaz e területeket a mindenkori (köz)politikával való kapcsolatukban mutatja be. Ezen belül végigköveti az intézmények, események, fórumok, publikációk, szakmai hálózatok történetét és a korszak pszicho-tudományának reprezentatív szereplőinek sorsát a szakmai és (egyben) politikai környezet kölcsönhatásában. A konkrét személyek életútját rekonstruálva is hangsúlyozza, hogy nem az adott személy az érdekes

a számára; ugyanakkor Mérei, Hajdu Lilly, Tariska István vagy Kun Miklós életpályája mégis „testközelbe” hozza a szakma- és társadalomtörténeti folyamatokat is. Talán kutatási koncepciója fényében hajlamos is alulértékelni a személyes motivációk, beállítódások szerepét, például az ilyen típusú mondatokban: „Mérei Ferenc szakmai pályafutása nem az ő személyiségéből fakadó, szubjektív motivációival magyarázható” (434). (Hanem épp a társadalmi kontextus *teremt* meg saját, változó szerepfelfogását is – a kommunista politikus szakértelmiségitől az informális vezetőig.) Ebben nyilván sok igazság van, ugyanakkor ez a pálya nem jöhetett volna létre Mérei „személyisége” nélkül (és másféle pályát eredményezett például Hajdu Lilly személyisége, melyet kétségtelenül a társadalmi közeg is jócskán alakított).

A korszakok és területek bemutatása és elemzése igen alapos és átfogó, kitekintve a magyar közegen túl a nemzetközi (elsősorban szovjet és angolszász) folyamatokra és hatásokra is.

Az első rész, a mintegy száz oldalra rúgó „előzmények”, a 19. század végétől a háború végéig rekonstruálja a pszicho-tudományok történetét. A magyarországi elmegyógyintézetek történetének és működésének részletes bemutatása mellett kitér a nép/fajegészség-tani mozgalmak, a gyermekvédelem és gyermektanulmányozás, valamint a hadsereg terepeire. Mindebből az is kiderül, hogy az arra irányuló elméleti kérdések, hogy a pszichés problémák létrejöttében mekkora szerepe van a társadalmi környezetnek (az örökletességgel szemben), komoly gyakorlati hatással bírtak.

A szerző rámutat, hogy a 20. század eleji reformértelmisség erősen kapcsolódott a filantróp, társadalomjobbító mozgalmakhoz, melyeknek része volt a reformpedagógia, a gyermekvédelem, a mentálhigiénés mozgalom és az induló pszichoanalízis is. Noha e területek művelői (és fogyasztói is) jellemzően polgári középosztályi háttérrel rendelkeztek, küldetésük túllépett saját rétegükön, és a Tanácsköztársaság rövid életű intézményes pozíciókhoz is juttatta őket. A két háború között megerősödnek a pszichológia tudások közpolitikai kapcsolódásai (a gyermektanulmányozás, a pályaválasztás, a pszichotechnika,

a közoktatás, a gyógypedagógia vagy a kutatás terepein keresztül), egyúttal a magán- és egyesületi keretek között működő munka is. Egyfelől tehát expanzió és progresszió tapasztalható, másfelől egyre intenzívebbek a szakmát is meghatározó kirekesztő folyamatok (elsősorban az orvosszakmán belüli antiszemitizmus, „etnicizált kenyérharc”, melyet 1920-ban a numerus clausus törvényben is szentesít). A kötet részletesen tárgyalja a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE) működését és a háború alatti további fajvédő orvostársaságokét, melyek már nemcsak a zsidó orvosok működésének korlátozására, de fizikai eltávolításukra is törekedtek. Másfelől képet kapunk az üldözöttek bűntudásáról a pszichiátriai klinikán és a Lipótmezőn, illetve az Izraelita Patronázs Egyesület gyermekmentő tevékenységéről is.

A második, államszocializmus időszakát tárgyaló rész első fejezete a magyarországi koalíciós időszakot vizsgálja a pszichológia helyzetének tükrében. Ez az átmeneti időszak a hazai hagyományok és nyugati minták szabad adaptációját, a háború előtti műhelyek újraindulását és intézményesülését, az egyetemi képzés beindítását hozza, és egyúttal a közpolitikai beavatkozásokhoz való kapcsolódást, társadalmi missziókat mutat. Kovai részletesen bemutatja a közegészségügy és a pszichiátria irányító szervezeteit, a nagyszabású 1947-es ankét témáit és javaslatait. Elemzi a közoktatás, neveléstudomány területeihez való kapcsolódást, a NÉKOSZ-mozgalom jelentőségét, a pszichoanalízis jelenlétét és alkalmazását, valamint a Lelki Egészségvédelmi Szövetség (LESZ) mentálhigiénés tevékenységét és szerepét a gyermekvédelem, gyermek-pszichoterápia területén.

Egy teljes fejezet foglalkozik a Szovjetunió politika- és pszichológiatörténetével. Mint a szerző összefoglalja, a forradalom utáni konjunktúra nyomán a pszicho-tudásokat a modernizációhoz, a közoktatás kiterjesztéséhez, ezen keresztül a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásához használták fel; megerősödött a kutatás, a gyermektanulmányi mozgalom (pedológia). A sztálinizmus alatt szükségtelemmé és felszámolandóvá váltak a pszicho-tudományok és intézményeik.

A következő rész megvizsgálja, hogyan hatott a sztálinizálódás időszaka a magyarországi pszichológia területeire, beleértve a szovjet minták átvételét, a pavlovizmust, a „pszichologizmus” vádját és a pszichoanalízis „burzsoá áltudományként” való elnémitását. Ismerteti a *Fórum* folyóirat „leleplező” cikkeit (érintve pszichoanalízis, kommunizmus és zsidóság bonyolult viszonyát) és az analitikusok védekezési kísérleteit, ami végül az egyesület 1949-es „önfelosztásába” torkollik. Az Országos Neveléstudományi Intézet megalapítása, progresszív kutatói, majd „tisztogató” tevékenysége, végül megszüntetése szimptomatikus része ennek az időszaknak, amely a pszichológia szinte összes intézményének felszámolását is magával hozza. Az egyenlőtlenségeket adminisztratív kvótarendszer bevezetésével ellensúlyozzák, ebben a pszichológiának már nincs szerepe. A pszichiátria kevésbé kényes terület, de a pavlovizáció ott is végbemegy, ugyanakkor megjelennek új terápiás eljárások, fejlesztések is. A már itt is előkészítés alatt álló „cionista” orvospereket Sztálin halála keresztülhúzza. A kötet bemutatja Sántha Kálmán neurológus többek által feldolgozott koncepciók ügyét, a korabeli tudomány és politika összefonódásának látványos példáját.

Az 56-os év külön fejezetet kap; ebben a rövid időszakban újra megnyílik a tér a pszichotudományok szabad, dogmamentes művelése előtt. Ez a rehabilitációk éve (Sántha, Mérei, Freud). A szerző ismerteti a Petőfi Kör pedagógus- és orvosvitáját, mely utóbbi történetesen október 23-án, a forradalmi események közepette zajlik.

A leghosszabb, utolsó fejezet a hatvanas éveké, amely a legalitás, az újraintézményesülés, a felzárkózás retorikája (és valósága) jegyében zajlik. A pszichológia popularizálódik és professzionalizálódik, autonóm szaktudományként kíván önmagára tekinteni. Ezzel összefüggésben egyre inkább elveszti közpolitikai, társadalomformáló szerepét és szándékát. Mindenekelőtt az individuális segítségnyújtás terepévé válik, a pszichológus pedig (ezen a terepen) véleményformáló közszereplővé. A szerző Pléh Csaba nyomán utal rá, hogy a politikához való viszony közvetetten (értéktelített kutatási témákon, szakmai hivat-

kozásokon keresztül) mutatkozik meg, s egyfajta „apolitikus ellenzékiiség” formáját ölti. Ennek részei a félnyilvános műhelyek, „rejtett hálózatok” is.

A hatvanas évek pszicho-történetének lényeges eleme, a csoport-pszichoterápia intézményesülése ugyancsak informális közegekből indul. A korábbi és frissen alakuló műhelyek (az I. sz. Gyermekklinika 1937 óta, Lieberman Lucy vezetésével működő nevelési tanácsadója és magánszemináriumai, a kórházi pszichiátriai osztályok, a Lipótmező pszichológiai laboratóriuma vagy a József Attila Kórház, „Szinetárium”) hálózatokká szerveződnek. A törések után lassan, már egy új generáció részvételével újjáalakulnak a pszichoanalízis terei és intézményei is.

Kovai elemzi Mérei és a Lipótmező pszichológiai laboratóriumának emblematisz szerepét, amely egyszerre szolgálta a diagnosztika, a terápia és az informális képzőhely céljait. Az informális aura mögött/mellett ott volt a klinikai pszichológia intézményes elismertetésének szándéka is. A tanítványbirodalom, a közösséggel való munka nemcsak szűken vett szakmai, de értelmiségi küldetés is volt, a kollektivitás ethoszához is kapcsolódott, de nem a társadalmi struktúra megváltoztatásának eszköze, hanem a szakmai és személyes fejlődés kiemelt, és a „való világgal” erős átfedésben működő terepe. (Beleértve a nemi szerepeket, a szexualitás Mérei által sugallt és preferált „gyakorlását” is.) Mérei erőteljes identitás- és életmódmintája, mester szerepe korántsem semleges vagy értékmentes (főleg a „technokratább” Hidas-csoporthoz képest), konkrét célokat, preferált vonásokat fogalmaz meg, de szintén elsősorban az egyén vagy a kisközösség nézőpontjából.

Mint Kovai rámutat, a gyermek-pszichoterápia és nevelési tanácsadás intézményesülése szintén egyszerre felülről és alulról történik. 1968-ban megalakul a Faludi utcai Fővárosi Gyermekpszichológiai Rendelőintézet György Júlia igazgatói kinevezésével, amely hasonló informális képzési központtá válik, mint Mérei Lipót-laboratóriuma. Az önkormányzatokhoz kapcsolt nevelési tanácsadók a család, gyereknevelés, fejlesztés, iskolaérettségi vizsgálat terepei lesznek (s ezen keresztül

visszkapcsolódnak a közoktatásba is). Az iskolai egyenlőtlenségek ebben az időszakban alapvetően szociológiai problémává válnak; a pszichológia kikerül a közoktatás hatóköréből. Röviden (a szerző jelzi is a feldolgozás hiányosságait) szó esik a hatvanas évek munkalélektani fejleményeiről, melyek leginkább alkalmassági vizsgálatok formáját öltik, ekkor még hiányoznak a szervezetre vagy a vezetésre vonatkozó kutatások.

Kovai nagyon nagy anyagot mozgat, és jól mozgatja, eligazodik benne. Forrásai pszichológiatörténeti és társadalomtörténeti/-elméleti munkák, önéletrajzok, levéltári dokumentumok, interjúk. A kontextus határainak megvonása egyes helyeken túlzottan tágnak tűnik, noha mindig informatív, de pl. a MONE vagy a szovjet politikai helyzet esetében a tárgy szempontjából talán elég lett volna egy kevésbé részletekbe menő ismertetés is. A szerző „szoros” olvasással, ugyanakkor kontextusba helyezve, eredeti és lényeglátó értelmezésekkel közelít a tárgyahoz, jól kiemelt idézetekkel és összefüggésekkel. A kötet jól tagolt, átgondolt a szövegépítés, az átkötések, gördülékeny és világos a stílus, ami a nagyon sűrű anyagot is többnyire könnyen olvashatóvá teszi. Néhol kicsit túlírtnak érzem, egyes gondolatok (olykor szinte szó szerint) újra és újra visszatérnek az egyes fejezetekben, bár ez a didaktikai elem a befogadást meg is könnyíti. A könyv ideális olvasói a pszichológia- és társadalomtörténet kutatói, oktatói, hallgatói, de a téma iránt érdeklődő laikusok is haszonnal forgathatják.

A kötet egyik fő következtetése szerint az államszocialista időszakban a hatalom (noha nem üldözte) nem tartott igényt a pszichológiai szaktudásra, és a pszichológia is „lemondott” közpolitikai, társadalomjobbító funkciójáról. Ahogy erre a szerző is utal, ennek része a korszak társadalmi közege: a privát szféra általános felértékelődése, védelme; a tudományos életben a társadalmi-politikai ügyektől való függetlenedés, ami a szakmaiság biztosítékeként tűnt föl, és feltehetőleg ellenreakció is volt a közelmúlt erőltetetten „közösségi”, dogmatikus elvárásaira. Mégis érződik a szerző részéről egyfajta utólagos „számon kérés” (ha úgy tetszik, a „pszichologizmus” vádjá), amely mintha épp az adott társadalmi kontextust nem venné eléggé figyelembe. Vitatható, hogy egészében és visszamenőleg alkalmazható-e erre az időszakra és politikai környezetre a mai (neoliberális, az egyén önmegvalósítását és felelősségét hangsúlyozó pszichológiára irányuló, a társadalomkritikát hiányoló) kritikák, amely kritikák számára a baloldal, a szocializmus politikai napirendje egészen más asszociációkat kelt, mint a „létező szocializmus” hatvanas évekbeli magyar közegében.

A kérdés azonban mindenképp alapvető és máig aktuális: belefér-e a pszichológia tudományos (ön)képébe az egyén vizsgálatán és támogatásán túli „társadalmi felelősségvállalás”, ezzel együtt pedig magának az individuumnak, a pszichés jelenségeknek a társadalmi kontextusban látása és értéke.

Borgos Anna
MTA TTK KPI